

İsmayıl Balı oğlu Umudlu
Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu, Tarixi etnoqrafiya şöbəsi, elmi işçi
E-mail: ismail.umudlu@mail.ru

XX YÜZİLİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN HƏRBİ MÜKƏLLƏFİYYƏTƏ MÜNASİBƏTİ (Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar Alayına dair materiallar əsasında)

Açar sözlər: Gəncə, Yelizavetpol, Qazax, Süvari Tatar Alayı, vəhşi diviziya
Ключевые слова: Гянджа, Елизаветполь, Казах, Конно-татарский полк, дикая дивизия
Keywords: Ganja, Elizavethpol, Gazakh, Tatar Cavalry Regiment, wild division

Birinci Dünya müharibəsi başlananda - 1914-cü ilin yayında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası azərbaycanlı əhalisindən təşkil olunmuş və üç il Cənub-Qərb cəbhəsində, iki il Azərbaycan ordusunda və 1920-ci ilin iyun ayından etibarən isə Anadoluda Qurtuluş Savaşında qəhrəmanlıq səhifələri yazmış *Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar Alayına* dair materiallar ötən yüzilin ilk onilliklərində ümmətdən millətə keçid prosesini yaşayan [5, 155]. Qafqaz Azərbaycanlılarının hərbi işinə, hərbi mükəlləfiyyətə münasibətini aydınlaşdırmaqda ən real qaynaq kimi qəbul oluna bilər. Hərbi tariximizdə önəmli yer tutan bu Alayın tarixçəsi azərbaycanlıların hərbi mükəlləfiyyət kimi aktual məsələyə o çağın şərtləri daxilində necə münasibət bəslədiklərini üzə çıxarır.

Əldə olan materiallardan göründüyü kimi, yüz il əvvəlki ictimai-siyasi şəraitdə azərbaycanlıların başlanmış müharibədə iştiraka, rəsmi çağırış və səfərbərlik olmadığı bir halda rus ordusunda xidmətə münasibəti özlüyündə pozitiv olmuşdur. Etnoloji bucaqdan baxdıqda, Rusiya ilhaqına qədərki yüzillərdə faktik olaraq yadelli əsarət görməmiş, öz içlərindən çıxmış sülalələrin bir-birini əvəz etdiyi dövlətlərdə yaşamış azərbaycanlılar üçün yeni idarəçilikdə hərbi mükəlləfiyyətdən uzaq tutulmaları onlarda dözülməz etnopsixoloji diskomfort yaradırdı. İndisə - yeni, genişmiqyaslı müharibənin başlanması ilə çarizmin onlara olan etimadsız münasibətinin, bu yanaşmanın doğurduğu diskomfortun aradan qalxacağına ümid yaranırdı.

Hərbi mükəlləfiyyətin Qafqaz müsəlmanlarına da şamil edilmə məsələsinin hansı bir formada müsbət həlli millətin öndə gələnlərinin (aristokratiyanın) gözündə zamanın tələbi idi və hər şeyi siyasi şərait diktə edirdi. Bu məsələ barədə hələ 1905-ci ildən müsəlman mətbuatında başlanmış diskussiyalar gündəmdən çıxmırdı. Lakin çarizm inad göstərir – hesab edirdi ki, məhəmmədiyyə dinindən olan əhali hökumətə sədaqətli və siyasi baxımdan etibarlı sayıla bilməz [5, 39].

Müsəlmanlara Rusiyanın dini iyerarxiyasında pravoslavlar və katoliklərdən sonra iudaizm, buddizm və ibtidai inanclarda olanlarla bir sırada üçüncü pillədə yer ayrılmışdı, yəni onların gözündə müsəlmanlar “üçüncü dərəcəli təbə” sayılırdı [5, 64]. Bu yanaşma ilə barışmayan milli liderlər tərəfindən məsələnin qoyuluşu beləydi ki, Rusiyada bütün millətlər eyni hüquqlardan istifadə etməli, eyni məsuliyyəti daşımalı, bu zəmində hərbi mükəlləfiyyət Qafqaz müsəlmanlarına da şamil edilməlidir. Bu ideya 1911-ci ildə Xəlil bəy Xasməmmədov tərəfindən III Dövlət Dumasının kürsüsündən səsləndirilsə də [6, 72], məsələ car hökumətinin mənfi münasibəti üzündən açıq qalmışdı. Amma ictimai rəyin bu məsələnin lehinə köklənmiş olduğu üzə idi.

Qafqaz quberniyalarında 1905-1906-cı illərin qanlı erməni-türk toqquşmaları [1], baş verən hadisələrin dumanlı gələcəyi hərbi mükəlləfiyyətdən kənarda tutulan Qafqaz müsəlmanlarının, özəlliklə də Azərbaycan Türklərinin şərfli müdafiəyə olan ehtiyacını bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxarmışdı. Müharibənin başlanması ilə qonşu ermənilər və gürcülər iri şəhərlərdə Taxt-Taca və Monarxa sədaqət mərasimləri təşkil etdikləri əsnada, türk aristokratiyası Qafqazın rus administrasiyasının diqqətinin müsəlmanlarda olduğunu fərqləndirirdi. Osmanlı İmperiyasının “üçlər ittifaqı” tərəfində müharibəyə qoşulma ehtimalının güclü olduğu açıq ikən, rus administrasiyası ənənəvi olaraq Osmanlı meyilli olan Qafqaz müsəlmanlarının bu halda nə şəkildə davranacağını maraqlandırdı.

Belə bir şəraitdə, yəni müharibə alovunun genişləndiyi bir zamanda doğma xalqın hərbi müdafiədən məhrum vəziyyətdə olmasından narahatlıq keçirən türk-müsəlman aristokratiyası da hərəkətə gəlməyə bilməzdi. Öz növbələrində onlar da “*müsəlman millətinin əldə silah Vətənin şərəf və ləyaqətini qorumağa hazır olduğunu*” [13] bəyan etməyə başlamışdılar. Ermənilərdən və gürcülərdən fərqli olaraq müsəlmanların orduya çağırılmadığı, qonşuların səfərbər olunaraq silahlandırıldığı bir halda, bu, ermənilərin hər kəsə bəlli olan siyasi hədəfləri baxımından Qafqaz müsəlmanlarına çox qorxulu bir tale vəd etdiyi dərk olunan gerçəklik idi.

Türk-müsəlman gənclərin həqiqi hərbi xidmətə çağırılması barədə milli siyasi xadimlər tərəfindən üçillik intervalla yenidən qabardılan bu təklif haqda İmperatorun özünə bildirilmiş, nəticə etibarilə Rusiya siyasi çevrələrində Qafqaz müsəlmanlarına ənənəvi etimadsızlıq bir qədər yumşalmaqla, ideya özlüyündə bəyənilmişdi [13]. Hətta bu sədaqətin qarşılığında müsəlman dvoryanlarının (əslilzadələrin) statusunun Rusiya dvoryanlığının statusu ilə eyniləşdirilmək vəd olunmuşdu [13].

Məsələ Qafqaz Dairəsi qoşunlarının komandanı olan Qafqaz Namestniki İ.İ.Vorontsov-Daşkovun İdarəsində diqqətlə incələnməyə başlamışdı. Qafqaz Ordusu Baş Qərargahının rəisi general-leytenant Nikolay Yudenicə ünvanladığı 26 iyul 1914-cü il tarixli məktubunda namestnik bu məsələyə sırf imperiya təfəkkürü ilə yanaşır, bəlkə də yüz il əvvəlkin rus-İran və rus-Osmanlı müharibələrinin Rusiya üçün Qafqaz müsəlmanlarından hərbi məqsədlə istifadənin müsbət təcrübəsini – döyüşlərdəki yadda qalan uğurları [7], [8] və qüsursuz xidmətlərini [9, 12-16] nəzərdə tutaraq, Qafqazın döyüşkən ruhlu xalqlarından süvari alaylar, o cümlədən Yelizavetpol və Bakı quberniyaları tatarlarından (*Azərbaycan Türklərinə münasibətdə car hökumətinin işlətdiyi rəsmi etnonim*) bir süvari alayın təşkilini “*qeyd-şərtsiz bir zərurət*” hesab edirdi.

Əlbəttə, ehtiyat tədbiri olaraq komandir və zabit heyətini Qafqaz Rus Ordusunun baş komandanı özü dairə zabitləri sırasından seçəcək, uryadniklər isə Kuban və Terek kazak qoşunlarından cəlb olunacaqdı. Eyni zamanda “*əhali arasından daha çılğın və ipə-sapa yatmaz elementləri*” [13] orduya cəlb etmək nəzərdə tutulurdu. Bu sonuncu yanaşma Qafqaz üçün xüsusilə vacib məsələ kimi gözdən keçirilirdi. Lakin müsəlman özünüdərkini Rusiyanın maraqları üçün xüsusilə qorxulu bir hal hesab edən Vorontsov-Daşkov [5, 213] alayların təşkilinin “*hərbi mükəlləfiyyətin Qafqaz müsəlmanlarına da şamil edilməsi barədə məsələnin həllindən asılı olmayaraq icrasını*” [13] istəyirdi. Göründüyü kimi, azərbaycanlılar üçün həyati önəm kəsb edən bu məsələ reallıqda öz müsbət həllini tapmırdı və müharibə bitənə qədər açıq qaldı.

Beləliklə, 1918-ci ildə rus himayəsində olan erməni hərbi birləşmələrinin xalqımıza qarşı törətdiyi planlı soyqırımı hələ 1914-cü ildə müharibənin ilk ayında rəsmi Petroqrada tərəfindən faktik olaraq zəmin yaradılmış oldu.

Nikolay Yudenic (1862-1933) hələ rus-yapon müharibəsində qafqazlılardan təşkil olunmuş könüllü yüzlüklərin (heç olmasa ayrıca alay deyil) savaşırdakı qəhrəmanlığından xəbərdar olmaya bilməzdi. Lakin indiki müharibənin böyük insan resursları tələb edəcəyini yaxşı anlasa da, Vorontsov-Daşkovun layihəsindən kənara çıxmadı və hərbi mükəlləfiyyətin Qafqaz müsəlmanlarına da şamil edilməsində təkid etmədi. Sonrakı hadisələrin də göstərdiyi kimi, Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində Rusiyanın məlum uğursuzluqlarının bir səbəbi Qafqaz müsəlmanlarına bu etimadsız münasibət idi.

Hər halda, sözügedən alayların təşkilinə İmperator avqustun 5-də icazə vermiş və bu barədə Yudenic elə həmin gün Yelizavetpol qubernatoru Kovalyova teleqram göndərmişdi. Petroqrada, Tiflis və Yelizavetpol arasında bu xüsusda rəsmi yazışmalar məsələnin tərffüatını sərgiləməklə bərabər, əhalinin də münasibətini ifadə edir. Bəlli olur ki, quberniyanın bəyləri və ağaları bu xəbəri ruh yüksəkliyi ilə qarşılamışlar. İlk olaraq Qazax bəyləri və ağaları avqustun 23-də Dilicanda Rusiya Taxt-Tacına və Monarxa sədaqət mərasimi təşkil etmişlər [13]. Alayın təşkili ilə bağlı Şuşa və Cavanşir bəyləri də qurultay keçirmək istəyiblər, lakin Kovalyov buna lüzum görməmişdir [13].

Alay 4 yüzlükdən, yəni 400 nəfərdən ibarət olaçaqdı, halbuki quberniyanın qəzalarında bundan beş dəfə çox - 2000 könüllü qeydə alınmışdı. Məsələn, Yelizavetpol şəhərində - 122, qəzada isə - 100 nəfər yazılmışdı. Quberniyanın digər qəzalarında: Tərtərdə (Cavanşir) - 340, Qazaxda - 450, Şuşada - 300, Nuxada - 287, Zəngəzurda (Gorus) - 742, Karyagin və Ağdaşda hərəyə 100 könüllü hazır idi. Ciddi yoxlanışdan sonra onların arasından 400 nəfər seçilir [13]. Qəzalarda xan, ağa/bəy və ruhani ailələrinə mənsub gənclər daha həvəslə yazılırdılar. Məsələn, Qazax qəzasından Vəkilovlar, Kəsəmənskilər və İsgəndərbəyovlar kimi nüfuzlu əsilzadə soylardan könüllü yazılan gənclər daha çox idi. Könüllü yazılanların siyahılarından da göründüyü kimi, onlarla yanaşı, sadə kəndli gənclər də az deyildilər.

Ruhanilərin səfərbərlik işində fəallıq göstərdiyi birmənalı idi, anlaşılmaz məsələ təkə onda idi ki, şəriətə görə müsəlmanlar öz həmdinləri olan Osmanlı ilə vuruşa biləmi? Özü də bu qonşu dövlətin sultanı eyni zamanda İslam Xəlifəsidirsə? Bu incə məsələ idi, odur ki, əvvəlcə Qafqazda saxlanılması nəzərdə

tutulan Tatar Alayına münasibət o saat dəyişdi - bu Alayın da digərləri ilə bir sırada Qərb Cəbhəsinə göndərilməsinə qərar verildi. Bu qərar əhali arasında təbliğat işi aparan maaşlı ruhanilərin əl-qolunu açmışdı. Yelizavetpol Sünni Ruhani Məclisinin (Nuxa şəhərində yerləşirdi) sədri Əfəndiyevin qubernator Georgi Kovalyova yazdığı və Nuxa qəzasında könüllü döyüşçü toplanışına işıq salan məktubu bunu sübut edir:

“Qəza rəisi Şahmalıyevin taktik qayğıları və mənim şəriətin tələblərinə əsaslanan vətənpərvərənə moizələrim sayəsində əhalinin vətənpərvər əhvali-ruhiyyəsi güclüdür. Ona görə də göstərilən Alaya könüllü yazılışı Taxt-Taca və Vətənə sonsuz məhəbbət və dərin sədaqət zəminində gədirdi. Əhali gələcəkdə də bu yolda heç nəyini əsirgəməməyə hazırdır. Bunları nəzərə alaraq, Alayın dini işlərini yola verməkdən ötrü *alay mollası* təyinatını vacib hesab edirəm. Belə bir təyinat sırf dini mülahizə ilə yanaşı, diyarın müsəlman əhalisinin gözündə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir... Quberniya əhalisinin böyük əksəriyyəti sünnilərdən ibarət olduğu üçün molla sünniməzhəb olmalıdır” [13].

Könüllü süvarilər üçün geyim forması olaraq vəznəli qara çuxa və papaq müəyyən olunmuşdu, silahları qılınc və tufəngdən ibarət idi. Ənənəvi xəncərlərini götürmək onların öz istəklərinə buraxılmışdı. Pul və vəsait toplanışı da uğurla gədirdi: əhalidən yaxşı pula alına bilən keyfiyyətli atlara tələbat xüsusilə çox idi. Alayın ehtiyacları üçün at bağışlayanlar az deyildi. Məsələn, Qazax qəzası üzrə Cəfər ağa Kəsəmənski – 1 at, Kəlbəlayev qardaşları – Məmməd ağa, Usub ağa və İsrafil ağa – 1 at, Qıraq Kəsəmən bəyləri – 1 at, Qazaxlı kəndinin bəyləri (Şıxlinskilər) – 1 at, Salahlı bəyləri – Vəkilovlar və Alinaqovlar – 2 at, Daş Salahlı bəyləri – Alaybəyovlar, Paşayevlər və Miralayevlər – 1 at, Sübhanverdixanov qardaşları – Söyün ağa, Süleyman ağa və Abbasqulu ağa – 1 at, Məmməd ağa Kəsəmənski - 1 at, Ağstafa stansiyasından İran təbəəsi Məmmədəli Hüseyn oğlu – 1 at bağışlamışdı [13].

Könüllü süvarilər qəza mərkəzlərindən quberniya mərkəzinə öz yerləşləri ilə gəlməli idilər və hər yerdə onlar təntənəli mərasimlə yola salınırdılar. Cavanşir qəza rəisinin qubernator Kovalyova ünvanladığı 6 sentyabr 1914-cü il tarixli raportda əhalinin ovqatı belə təsvir edilir:

“Məlumat verirəm ki, bu gün Cavanşir qəzasından 70 nəfərlik könüllü Tərtərə cəmləşdi, onları yola uğurlamaq üçün minlərlə adam axışıb gəlmişdi. Könüllülər və camaat Əlahəzrət İmperatorun portreti əllərində müsiqi sədaları altında polis idarəsindən məscidə sarı yollandı, burada ruhanilər Əlahəzrət İmperatorun sağlığına və rus ordusunun zəfər qazanmasına xeyir-dualarını ifadə etdilər. Bundan sonra könüllülər Yelizavetpola yola düşdülər” [13].

Qəza rəisi daha sonra könüllülərin geyim təminatını bu şəkildə təsvir edir: “Könüllülərin geyim təminatı üçün tərəfimdən bəylərdən və varlı kəndlilərdən 7210 rubl ianə toplanıb, Tərtərdə ianə pullar hesabına vəznəli çuxa, papaqlar və uzunboğaz çəkmələr tikilib, bütün bunlara 2054 rubl 58 qəpik sərif olunub, əvvəldən könüllülərin nə qədər sayda olacağı bilinmədiyindən ianə toplanışı 300 nəfərin geyim hesabı ilə geniş şəkildə aparıldı, odur ki, indi 5155 rubl 48 qəpik qalıq əmələ gəlmişdir. Xahiş edirəm onu hara sərif etməyə göstəriş verəsiniz. Mənə görə, bu pullar sizin sərəncamınızla avqustun 22-də yaradılmış “döyüşçülərə və onların ailələrinə yardım komitəsinə” verilə bilər” [13].

Könüllülər qəzaların özlərində əhali qarşısında hərbi qaydalara və islam ayinlərinə uyğun tərzdə Vətənə sədaqət andı içmişdilər.

Böyük Knyaz Mixail Aleksandroviç özü Qatçınadan sentyabrın 12-də Kovalyova göndərdiyi teleqramda sevincini gizlətmədən yazırdı: “Tatar Alayının təşkil edildiyindən xəbər tutduqda sevindim. Sizə, şəhərin əhalisinə, qəzaların təmsilçilərinə və igid gənclərə öz duyğularının belə bir ifadəsinə görə ürəkdən təşəkkür edirəm”. Teleqramın mətni əhaliyə bildirilmək üçün dərhal qəza polis rəislərinə göndərilmişdi [13].

Kovalyov Qafqaz namestnikinə ünvanladığı 16 sentyabr 1914-cü il tarixli teleqramında bildirirdi ki, bu gün çoxlu sayda insanın yığılması və quberniyanın bütün qəzalarının təmsilçilərinin iştirakı ilə şəhər əhalisi tərəfindən Süvari Tatar Alayı üçün təşkil olunan yüzliyə (sotnya) bütün məzhəblərin ruhaniləri tərəfindən xeyir-dua mərasimi təşkil edilmişdir.

Qazax qəzası könüllüləri təntənəli surətdə Ağstafa stansiyasından Gəncəyə yola salınanda el şairi Çoban Əfqanın oxuduğu bir şeir yaddaşlarda qalmışdır:

Bu Qazaxdan əlli igid yeridi,
Onlar pərvərdigara amanat olsun.
Xaricilər üstümüzə gülüşdü,
İran şahını görüm xəcalət olsun.

Kəsəməndən altı igid getdilər,
Özlərinə yaxşı silah seçdilər.
Millətin yolunda qeyrət etdilər,
Mehdiyi-sahibə zəmanət olsun.

Qıraq Salahlıdan on altı nəfər,
Paltarı imrayili, atları kəhər,
Qürbət ölkə gəzdi, qəribə şəhər,
Xatadan-baladan salamat olsun,

Çoban Əfqan sizə fəda, cavanlar,
Duaçıdır siz burda qalanlar,
Ürək nazilməsə, bundan nə anlar
Yazıram dillərdə hekayət olsun.

(Şeir Yuxarı Salahlı kənd məktəbinin tarix müəllimi, mərhum İmrayıl Alıyevin dilindən yazıya alınmışdır) [3, 101-103]. Göründüyü kimi, İran şahının başlanmış müharibədə öz bitərəfliyini elan etməsi sadə xalqın gözündə biabırçı qorxaqlıq idi.

Qəzalardan quberniya mərkəzinə gələn bölüklər artıq komplektasiya olunmuşdu və Alay 22 sentyabr günü Yelizavetpol vağzalından Şimali Qafqaza yola salınmışdı [13]. Alayın komandiri podpolkovnik Polovtsov təyin edilmişdi, kiçik zabıtlərin əksəriyyəti isə əsilzadə soylarından olan azərbaycanlılardan seçilmişdi.

Yəni, müharibənin ilk aylarında, rəsmi yazışmalardakı təsvirlərdən də aydın olduğu kimi, qəzalarda azərbaycanlı əhalinin bütün təbəqələrində müharibəyə,

hərbi xidmətə bəlkə də eyforiyadan doğan pozitiv yanaşma olmuşdur. Gətirilən rəqəmlər isə “ipə-sapa yatmaz”, çılğın gəncliyin başlanmış müharibəyə özünü savaş meydanında göstərmək imkanı kimi baxdığını söyləməyə əsas verir.

Müharibəyə münasibət 1915-ci ildən etibarən rus-Osmanlı cəbhəsində türk-müsəlman əhalisinin kütləvi qırğınlara məruz qoyulması barədə xəbərlər Yelizavetpol quberniyasının qəzalarında yayılmağa başladıqdan, qaçqınların ilk dəstələrinin gəlişindən sonra mənfiyə doğru dəyişmişdi. Bu dəyişikliyin təqsirkarı azərbaycanlılar deyil, Şərqi Anadoluda kütləvi qırğınlarla müşayiət olunan etnik təmizləməyə göz yuman çar hökuməti idi. Rus hakimiyyəti əhalinin gözündə etibarını itirmiş, dini və etnik qardaşlıqdan dolayı Osmanlı meyli güclənməyə başlamışdı. Bu öz ifadəsini onda tapırdı ki, adamlar artıq müharibənin və rus ordusunun xeyrinə vəsait və ianə toplanışlarında iştirakdan, könüllü yazılmaqdan imtina edir, polis zorakılığından qorxmayaraq öz arabaları və qoşqu heyvanları ilə cəbhə istiqamətində yükdaşımalarından boyun qaçırır, öz at və arabalarını verməkdən yayınır, hətta yükdaşımalarda açıq sabotajlara baş vururdular [2, 67]. Bu bir yana, rus hərbi əsir düşərgələrindən Osmanlı zabitlərinin qaçışlarını təşkil edir, onları atla təmin edir, İran üzərindən Vətənə qayıdışlarını təmin edirdilər. Azərbaycanlılar bu halda, əlbəttə, əxlaqi baxımdan doğru hərəkət edirdilər. Yeni əmələ gələn qaçaq dəstələrinin çoxu müharibə xidmətlərindən boyun qaçıranlar və rus ordusu üçün yeni təşkil olunan könüllü yüzlüklərdən qaçanlar idilər [2, 68]. Münasibətin dəyişməsində müharibənin özü ilə gətirdiyi iqtisadi fəlakətlər, kütləvi yoxsullaşma da öz sözünü deyirdi [4, 35].

Amma həmin bu vaxtlar “Vəhşi diviziya”, xüsusən də onun tərkibindəki Yelizavetpol Süvari Tatar Alayının Qərb cəbhəsində Rusiya hərbi tarixi üçün qəhrəmanlıq epizodları yazırdı. Bu qəhrəmanlıq epopeyası barədə həmin aylarda Rusiya qəzetlərində xeyli yazılar getmiş, diviziyanın və bizim Alayın şöhrəti hər yana yayılmışdı [10].

Xəstəliyinə və yaralandığına görə Alaydan tərxis olunanların yerini ehtiyat yüzlükdən gətirilən könüllü döyüşçülər doldururdu. Sonrakı vaxtlarda Alaya artıq təkcə Yelizavetpol quberniyası qəzalarından deyil, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasından da könüllülər cəlb edildiyindən söz edilir [10].

Başqa millətdən olan hərbcilərin fikirləri onu göstərir ki, Azərbaycan türkləri öz xarakterləri etibarlı ilə hərbi işinə sadıq, intizamlı, kollektiv davranışlı, fədakar döyüşçülərdir və onlar düzgün hərbi təşkilatçılığın qurulduğu təqdirdə müstəsna qəhrəmanlıqlara qadırdırlar. Alay iştirak etdiyi bütün hücum əməliyyatlarında daim öndə olmuşdu [11].

Əgər rus-Osmanlı cəbhəsində hərbi əməliyyatlara qatılan erməni birlikləri cəbhəboyu dinc əhalinin qırğınlarının icrası üzrə “ixtisaslaşmaqla” rus hərbi tarixinə rüsvayçı qara səhifələr yazmışdysa, və bu, rus hərbcilərinin və diplomatlarının memuarlarında ifadəsini tapırsa, “vəhşi diviziya” və onun zərbə qüvvəsi olan Tatar Alayı barədə bunun tam əksi ortada idi. Bir çox rus hərbciləri, hətta Rusiyanın müttəfiqi olan ölkələrdən olan hərbcilər azərbaycanlı milli geyimini qəbul edib, bu alayın sıra nəfəri olmağı özlərinə şərəf bilirdilər. Tatar Alayının Qərb cəbhəsində rus hərbi tarixinə şanlı səhifələr yazdığı və bütün bunların hələ o zaman – isti-isti rus hərbcilərinin yazışmalarında, jurnalist yazılarında ifadəsini ən geniş bir şəkildə tapmışdı.

İndi olduğu kimi o vaxt da azərbaycanlının dəyərlər sistemində savaşa özünü göstərməyə hazır olmaq əsas tələblərdən idi. Bu az qala kütləvilik faktı özlüyündə onu göstərirdi ki, çar hökumətinin etimadsızlığına rəğmən azərbaycanlılar hərbi mükəlləfiyyəti İmperiyanın xristian xalqları ilə eyni dərəcədə daşımağa psixoloji baxımdan hazır idi.

Tatar Alayı milli ordu quruculuğunda da baza qismində müstəsna rol oynamışdı. Bəlli olduğu kimi, 1917-ci ilin fevralında çarizmin devrilməsindən və bizim diyarda Zaqafqaziya Komissarlığının hakimiyyəti qurulandan sonra da hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara şamil edilməsi məsələsi yenə də açıq qalırdı. Gürcü, erməni, rus və hətta yunan (diyarda çox az sayda olmalarına rəğmən) milli korpuslarının yaradılmasına “yaşıl işıq” yandırılsa da, diyarda etnik sayca öndə dayanan Azərbaycan Türklərinə belə bir imkan inadla tanınmırdı. Bu yanaşmanı postcarizm dövründə yaxın keçmişin stereotipi kimi də qəbul etmək olar. Sonra siyasi məcburiyyət üzündən “Müsəlman Korpusu”nun yaradılmasına qərar verilsə də, bu işi sıfırdan başlamaq lazım gəlmişdi və artilleriya general-leytenantı Əli ağa Şıxlınskinin xatirələrində məsələnin nə dərəcədə mürəkkəb şəkil aldığı anlaşılır [12, 206-207]. Bu vəziyyət Tatar Alayının sentyabrda cəbhədən qayıdışına qədər davam etmişdi.

Alayın dislokasiya yeri Yelizavetpol şəhəri müəyyən edilmişdi və formal olaraq Qafqazın yerli xalqlarından təşkil olunmuş korpusun tərkibində olmaqla, Rus Qafqaz Ordusunun tabeliyində idi. Korpusun komandiri general Polovtsov 24 oktyabr 1917-ci il tarixdə Yelizavetpol (Gəncə) yaxınlığındakı Yelenendorfda alaya baxış keçirmişdi. Qərb Cəbhəsində artıq tarix olmuş öz döyüş keyfiyyətlərini qoruyub saxlayan bu alay Müsəlman Korpusunun tərkibinə 1917-ci ilin sonunda daxil edilmiş və öncə milli korpusda, daha sonra milli orduda ən döyüşkən alay hesab edilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı sənələr. Bakı, 1991. 184 s.
2. Miralayev T.S. 1917-1920-ci illərdə Qazax qəzasında kəndlilərin inqilabi hərəkəti tarixindən. Bakı, 1960. (*Namizədlik dissertasiyası*). 333 s.
3. Umudlu İ.B. Salahlı eli. Etnoqrafik araşdırma. Bakı, 2011. 912 s.
4. Vəkilov M.Y. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, 1986. 191 s.
5. Балаев А.Г. Азербайджанские тюрки: формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв. Баку, 2010. 328 s.
6. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские Депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991.
7. Ибрагимбейли Хаджи Мурат. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории). Москва, 1969. 288 s.
8. Ибрагимбейли Хаджи Мурат. Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. и международные отношения. Институт Востоковедения АН СССР, Азербайджанский Государственный Университет им. С.М. Кирова. – Москва, 1971. 402 s.
9. Исмаилов Эльдар Эльхан оглу (*Москва*). Азербайджанцы в конвое российских императоров – 1839-1881 годы. «İRS-Наследия»: № 1(79), 2016; № 2 (80), 2016.

10. Умудлу Исмаил. От «дикой дивизии» к национальной армии. // Газета «Зеркало»: N 118 (875), 24 июня 2000 г.
11. Салахлы Чингиз. «В атаках были всегда впереди» (Об истории закавказских конно-мусульманских полков российской армии). // Газета «Зеркало»: N 154 (1654), 16 авг. 2003 г.
12. Шихлинский Али Ага. Мои воспоминания. Предисловие – Евгения Барсукова. 3-е изд. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2015.
13. ADTA: Fond 62, s.1, s.v.82.

ИсмаилБалы оглы Умудлу

**ОТНОШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ К ВОЕННОМУ ДЕЛУ В
НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПО
ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОГО КОННО-ТАТАРСКОГО ПОЛКУ)**

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается мнение о том, что, несмотря на недоверие царизма к азербайджанцам и на то обстоятельство, что царизм явно нежелал распространения на них всеобщей воинской повинности, они, азербайджанцы, в моральном плане готовы были разделить ответственность за отечество наравне с христианскими народами Российской империи. Эта тенденция явно прослеживалась в патриотическом поведении мусульманского населения всех уездов Елизаветпольской губернии летом 1914 года, когда запись добровольцев к вновь сформированному Елизаветпольскому Конно-Татарскому полку получил широкий размах.

Ismayil Bali oglu Umudlu

**THE ATTITUDE OF AZERBAIJANIS TO THE MILITARY
OBLIGATION IN THE EARLY 20TH CENTURY (BASED ON
MATERIALS OF ELIZAVETPOL
(GANJA) TATAR CAVALRY REGIMENT)**

SUMMARY

The article proves the view that despite the mistrust of tsarism in Azerbaijanis and the fact of tsarist government being clearly against the spread of the compulsory universal military service among them, Azerbaijanis were morally ready to share responsibility for their motherland on a par with the Christian peoples of the Empire. This trend is clearly observed in the patriotic behavior of the Muslim population of all the uyezds of the Elizavetpolgovernorate in the summer of 1914, when the enrolment of volunteers to the re-formed Elizavetpol Tatar Cavalry Regiment was widespread.